

En fotnote til Sverre Bagge: Om inntekter fra utmynting i middelalderen

Svein H. Gullbekk

Dr.philos. 2003.

Professor, numismatikk og mynthistorie, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.

s.h.gullbekk@khm.uio.no

SAMMENDRAG

Sverre Bagge har publisert en rekke bøker og artikler om sentrale emner i norsk middelalderhistorie i senere år. I sine bøker *From Viking Stronghold to Christian Kingdom. State Formation in Norway, c. 900–1350* og *Cross and Scepter. The Rise of the Scandinavian Kingdoms from the Vikings to the Reformation*, har han tatt til orde for å modifisere mine estimater av kongemaktens inntekter fra utmynting i høymiddelalderen. I dette innlegget argumenterer jeg for at estimatene fra inntektene av utmynting godt kan være holdbare, men at inntekter på flere tusen mark sølv ikke var en årlig foreteelse. Slike ekstraordinære inntekter ble hentet ut ved myntfornyelser og myntforringelser, og slike pengepolitiske tiltak ble bare gjennomført ved særskilte anledninger. Således har Bagges innlegg bidratt til å nyansere oppfatningene om utmyntingenes omfang.

Sverre Bagge har i senere år stått for en solid produksjon av kunnskap om middelalderen, der utvikling av kongedømme og stat utgjør sentrale problemstillinger.¹ I denne sammenheng utgjør kongedømmets ressursgrunnlag og inntektskilder naturlig nok en del av diskusjonen. I sammenhenger der det norske kongedømmets ressursgrunnlag i middelalderen diskuteres, presenteres ofte skatt, landskyld, sakøre, veitsler og toll som vesentlige inntekter. Blant inntektskilder av mindre betydning regnes ofte vissøyre, konfiskasjon, skattlandene i vest, toll, og av regaler er det vanlig å regne opp fiske, fangst, forkjøpsrett, retten til vrakgods og jordgravet gods, retten til hval som drev på land og så videre.² Tradisjonelt sett

1. For en gjennomgang av Sverre Bagges karriere som historiker, se Leidulf Melve, Sverre Bagge's professional career, i Leidulf Melve og Sigbjørn Sønnesyn (red.), *The Creation of Medieval Europe. Essays in Honour of Sverre Bagge*, Oslo 2012: 7–26.
2. For en generell gjennomgang av den norske kongemaktens inntekter i middelalderen, se Kåre Lunden, *Norge under Sverreætten 1177–1319, Norges historie* bind III, Oslo 1976: 209 ff og 308–312; Per Sveaas Andersen, *Samlingen av Norge og kristningen av landet*, Oslo 1977: 299; Knut Helle, *Norge blir en stat*, 2. utgave, Oslo 1996: 198; Ole Georg Moseng, Erik Opsahl, Gunnar I. Pettersen og Erling Sandmo, *Norsk historie* I, Oslo 1999: 208 ff.

har inntekter fra utmynting blitt regnet til den siste kategorien. Spørsmålene om det fantes lite eller mye mynt i omløp og hvilke inntekter kongemakten hadde av utmynting, har i senere år blitt drøftet i flere studier. Sverre Bagge har sammen med flere løftet frem inntektene fra utmynting i studier av statsutvikling. Senest er Knut Dørum og Eirin Holberg, som har innarbeidet myntvesenet som ett av mange elementer i en bred gjennomgang av statsutviklingsprosessen i Norge.³ Dette tar blant annet utgangspunkt i punktstudier av utmyntingenes omfang og myntvesenet som inntektskilde i middelalderen, med utgangspunkt i utmynting under Harald Hardråde (1047–1066) og Olav Kyrre (1067–1093), samt Magnus Lagabøte (1263–1280) og Eirik Magnusson (1280–1299).⁴

I Sverre Bagges bok *From Viking Stronghold to Christian Kingdom. State Formation in Norway, c. 900–1350*, trekker han frem myntvesenet både som uttrykk for sentralisert makt og inntektskilde for kongemakten.⁵ På mange måter sammenfattes og kontekstualiseres utmynting og myntvesen på en utmerket måte. I sin gjennomgang trekker imidlertid Bagge omfanget av mine beregninger i tvil. Utgangspunktet er et eksempel hentet fra 1290-årene, der jeg har argumentert for at inntektene av utmynting kunne være så høye som 7500–10 000 mark brent sølv. Når Bagge stiller seg tvilende til inntekter fra utmynting på mange tusen mark brent årlig, er det forståelig. Det er også i tråd med min oppfatning. Den norske kongemaktens ressursgrunnlag var langt fra så betydelig at det var mulig å høste så store inntekter fra utmynting på årlig basis. Jeg vil derfor forsøke å klargjøre forholdene omkring de høye estimatene. Jeg vil imidlertid fortsatt hevde at dette kan ha vært tilfellet, men vil understreke at det tar utgangspunkt i én helt spesiell situasjon: Utgivelsen av en mynttype i årene ca. 1290–1295 som i samtidige kilder omtales som *nigri coronati* eller «svartkroner» som følge av myntenenes lave sølvgehalt.

I norsk høymiddelalder utgjør denne utmyntingen et tilnærmet enestående tilfelle der en hel utmynting ble preget med så lavt sølvinnhold at myntene holdt en lødighet som lå godt under 10 % sølv.⁶ Myntforringelser var et utbredt fenomen i europeisk mynthistorie. Blant de mest dramatiske eksemplene finner vi i borgerkrigstidens Danmark, der stadige

3. Nylig har Knut Dørum og Eirin Holberg inkorporert myntvesen og monetarisering inn i diskursen om statsutvikling med underkapitler om både «Kongeleg myntvesen» og «Monetarisering». Knut Dørum og Eirin Holberg, *Frå høvdingdøme til statsmakt i Noreg ca. 200–1350*, Oslo 2017: 164–165 og 189–192.
4. S. H. Gullbekk, Lite eller mye mynt i Norge i middelalderen? *Historisk Tidsskrift* nr. 4, 2005: 551–572; S. H. Gullbekk, *Pengevesenets fremvekst og fall i Norge i middelalderen*, København 2009: 131–161; S. H. Gullbekk, Myntretten som inntektskilde i middelalderen, *Scania: Tidsskrift for historisk forskning* nr. 2, 2009: 61–74. Artiklene inngår i en debatt med Kåre Lunden om mynt- og pengeforholdene i Norge i middelalderen. Richard Holt har presentert et minimalistisk syn på utmynting og myntbruk i norsk middelalder. R. Holt, What if the sea were different? Urbanization in medieval Norway, *Past & Present, Supplement 2*, 2007: 132–47, s. 139, som er videreført i R. Holt, Medieval Norway's urbanization in a European perspective, i J. Brendalsmo, F.-E. Eliassen og T. Gansum (red.), *Den urbane underskog. Strandsteder, utvekslingssteder og småbyer i vikingtid, middelalder og tidlig nytid*, Oslo 2009: 231–246. Knut Helle imøtegår Holts syn i etterordet i samme bok. Knut Helle, Underskogen i samlende perspektiv, i Brendalsmo et al. 2009: 247–258.
5. S. Bagge, *From Viking Stronghold to Christian Kingdom. State Formation in Norway, c. 900–1350*, København 2010: 126–127. Se også S. Bagge, *Cross and Scepter. The Rise of the Scandinavian Kingdoms from the Vikings to the Reformation*, Princeton og Oxford 2014: 126.
6. K. Skaare, *Coins and Coinage in Viking-Age Norway*, Lund 1976; Gullbekk 2009: 155. For en oversikt over moderne metallurgiske undersøkelser av norsk middelaldermynt, se Gullbekk 2009: 356–375.

myntforringelser til slutt endte med utmynting av rene kobberslanter som følge av uroligheter og borgerkrig i perioden fra 1241 til 1340.⁷ I middelalderens Europa var det nesten bare England som opprettholdt en stabilt god myntstandard, og heller ikke der klarte man å unngå forringelser av mynten helt.⁸ Like fullt var det ofte lite populært ute i samfunnet. Ikke bare ble myntens verdi svekket. Det samme gjaldt tillit til mynten. Det åpnet imidlertid for økte inntekter til utgiver, om enn med kortsiktig gevinst. Kraftige myntforringelser ga muligheter for ekstraordinære inntekter.

Om vi vender tilbake til myntforringelsen som ble gjennomført i Norge omkring 1290, ble sølvinnholdet redusert fra ca. 25 % til ca. 8 %. Sett fra kongemaktens perspektiv, ville det kunne preges tre ganger så mange nye mynter i forhold til gamle med samme mengde sølv. Ved å tilføre 2500 mark brent sølv til myntverkstedene, ville kongemakten ha mulighet til å høste fortjeneste i størrelsesorden 7500 mark brent i myntet verdi. Var mengden sølv utmyntet mindre eller større ville inntektene øke eller minke tilsvarende.

Hva var det som var ekstraordinært ved myntfornyelsen omkring 1290? Ut fra et generelt perspektiv var det bare ved såkalte myntfornyelser (latin: *renovatio monetarum*) at kongemakten gjennomførte store utmyntinger innenfor et avgrenset tidsrom som trolig begrenset seg til måneder.⁹ En forutsetning var tilgang på sølv, betydelige mengder sølv. Uten naturlige sølvforekomster til disposisjon, måtte sølv skaffes til veie. Da var det nærliggende å utnytte sølvet i omløp. Ved å inndra gammel mynt fikk kongemakten ekstraordinære mengder sølv til rådighet.¹⁰

Når kongemakten kanaliserte sølv i store mengder til myntverkstedene, ville beslutninger om å forringe myntsølvet øke inntektene. Det var dette som skjedde i forbindelse med myntfornyelsen og innføring av den nye mynttypen omkring 1290. Når beslutningen om myntforringelse var iverksatt, kunne man prege flere mynter enn før. Da var halve oppgaven utført. Inntektsstrømmen var imidlertid avhengig av pengeverdien. Av hensyn til inntekspotensialet ønsket kongemakten å opprettholde pengeverdien til tross for betydelig dårligere mynt. Skulle kongemakten få fullt utbytte av myntforringelsen, måtte de nye myntene bli akseptert for samme verdi som de gamle. Dette spørsmålet kan ikke myntene fortelle noe om.

Om vi skal lete etter kilder som forteller noe om myntverdien, må vi studere jordhandelsdiplomer. Fra årene 1288 til 1295 har vi tre referanser til pengeverdien: Et diplom fra

7. K. Grønder-Hansen, *Kongemaktens krise. Det danske møntvæsen 1241–1340*, København 2000.
8. For en redegjørelse og diskusjon av myntforringelser i engelsk mynt- og pengehistorie, se J. L. Bolton, *Money in the Medieval English Economy*, Manchester 2011: 96–98, 236–240 og 293–294.
9. *Renovatio monetarum* er første gang dokumentert i europeisk middelalder i Karolingerriket. En kilde for fenomenet finnes i ediktet fra Pitrès datert 864. Myntfornyelser ble utbredt i europeisk middelalder. Om vi holder oss til Frankrike, kan vi vise til Philip IVs økning av statsinntektene ved *renovatio monetarum* i 1295. P. Spufford, *Money and its Use in Medieval Europe*, Cambridge 1988: 302. For diskusjoner av *renovatio monetarum* i Norge, se S. H. Gullbekk, *Renovatio monetarum* i Norge i middelalderen, *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1992–93 (1997): 52–87 og Gullbekk 2009: 60–105.
10. Det foreligger ingen kilder som beskriver organiseringen av en myntfornytelse fra norsk middelalder. I en nylig studie argumenteres det for at tingsystemet fra lagting til lokalting utgjorde viktige arenaer for administrasjon av slike prosesser. F. Iversen og S. H. Gullbekk, *The price of justice and administration of coinage*, i A. Z. T. Glørstad og K. Loftsgarden (red.), *Viking-Age Transformations: Trade, Craft and Resources in Western Scandinavia*, London og New York 2017: 95–108.

Bergen 6. februar 1288 og [Bergen] 1290 som begge gir et kursforhold mellom mynt og brent sølv på 3:1.¹¹ Ytterligere et diplom fra Bergen 26. juli 1295 oppgir forholdet 5:1.¹² Altså, jordhandelsdiplomene forteller om stabil pengeverdi frem til 1290. Fem år senere var pengeverdien nedsatt fra 3:1 til 5:1. Eksakt når dette fant sted er vanskelig å avgjøre, om det skjedde kort tid etter myntutgivelsene eller flere år senere. En sak er imidlertid klar; om kongemakten klarte å sette sine mynter i omløp med kurs 3:1 i forhold til brent sølv, kunne den veksle dem tilbake noen år senere til betydelig lavere kurs, altså 5:1. På den måten ville kongemakten høste inntekter i begge ender av myntomløpet: da mynten ble satt i omløp og da den ble trukket inn.

En myntforningelse som resulterte i så lavt sølvinnhold, gikk ikke upåaktet hen. Befolkningen protesterte. Bøndene på Oppland og Hedmarken leverte en formell protest til hertug Håkon. I retterboten til bøndene på Toten og Hedmarken i 1293 heter det at kongen og hertugen, med de beste menns råd og veiledning, skal finne utveier til at sølvomløpet kan bli til større nytte «både for oss begge brødre og alle dem som bor i riket».¹³ Kongen og hans bror hertugen viste seg lydhe. Et par år senere ble den dårlige mynten innvekslet og erstattet med en ny mynttype av betydelig bedre kvalitet. Denne mynttypen blir i samtidige kilder omtalt som *albi rosati* eller «hvitrosen».¹⁴ Forbedringen ble etterfulgt av økning i pengeverdien til godt gammelt nivå, 1:3 i forhold til brent sølv. Folk forlangte habil mynt, og det var kongemaktens oppgave å sørge for akkurat det.

Ved myntfornyelser var det oftest slik at kongemakten valgte å videreføre myntstandarden uten forringelser. Enkelte ganger kunne den til og med forbedre den. Så langt er det bare den omtalte myntfornyelsen omkring 1290 vi kan sette i sammenheng med en kraftig forringelse av myntenes kvalitet. Altså, Bagge har rett i at eksempelet utgjør et for høyt estimat for inntekter av utmynting generelt, men inntektene ved dette og liknende tilfeller, kunne med all sannsynlighet være ekstraordinære.

Hvor mye inntekter kunne kongemakten hente fra utmynting i løpet av et vanlig år, det vil si et år uten myntfornyelser? Inntektene var selvsagt avhengig av utmyntingenes omfang, og disse varierte fra år til år. Utenlandsk mynt som ble brakt til kongeriket, skulle veksles inn i norsk mynt. Gammel mynt skulle veksles i nye gangbare mynter. Alle som trengte mynt kunne føre sølv og sølvsaker til mynten for å veksle til gangbar mynt. Myntverksteder var gjerne tilknyttet kongsgården og borganlegg med sentral beliggenhet.¹⁵

Selv om bruk av mynt og penger opptrer hyppig i middelalderkilder, er det langt mellom tekstene der utmynting omtales direkte, eller også indirekte. Når det skjer, synes de bakenforliggende årsakene for utmynting dels ha vært behovsbetinget. I sagaene kommer dette

11. DN XII, 11 og 13.

12. DN XII, 19.

13. NGL III, nr. 4, art. 10.

14. Mens moderne analyser av såkalte svartkroner viser sølvverdier på 8,2 %, 8,3 %, 8,7 % og 9,7 %, viser tilsvarende analyser av hvitrosen sølvverdier på 40,2 %, 47,2 %, 48,2 % og 53,1 %.

15. Myntverksteder og deres plassering har fått liten oppmerksomhet i norsk forskning på høymiddelalderen foruten Trondheim, der spørsmålet er drøftet inngående i J. A. Risvaag, *Mynt og by. Myntens rolle i Trondheim by i perioden ca. 1000–1630, belyst gjennom myntfunn og utmynting*. Doktoravhandling ved NTNU 2006: 200, Trondheim 2006.

til uttrykk gjennom utbetalinger til hirden under Harald Hardrådes og Håkon Håkonssons tid, og mer eksplisitt i forbindelse med ølinskjøp sommeren 1370, da klerken Henrik Henriksson rapporterte til kongen at 4 ½ mark lødig sølv ble utmyntet med dette formålet.¹⁶ Det siste eksempelet må ses som et isolert tilfelle, mens utbetaling av sold var et fast innslag i kongemaktens utgiftsportefølje.

At utmynting var styrt av langt mer enn bare situasjonsbetingete behov, fremgår av flere uavhengige kilder som forteller om store antall mynter. Samlet sett er det registrert flere enn 24 000 funnmynter fra perioden ca. 1050–1319, fordelt på 371 funnlokalteter fra Hvalerøyene i sør til Finnmark i nord.¹⁷ Corpus over myntserier viser at flere hundre myntstempeler var i bruk for store myntserier. Regnskap over innsamlinger av kirkens korstogsavgifter fra 1270- og 1280-årene omfatter hundretusener og millioner av mynter. I sjeldne tilfeller er det bevart diplomer som belyser myntvesenet på et mer generelt nivå: Diskusjonene rundt myntforringelse i 1340 gjør det klart at en gruppe stormenn hadde vært involvert i drøftelser om myntens skjebne. I et brev fra biskop Håkon av Bergen 2. juli 1340 heter det at Gunnar Hvit (Toraldesson) hadde samlet gode menn og bestemt at sølvgehalten i mynten skulle settes ned fra en fjerdedel til en femtedel. Biskopen ber kongen stadfeste dette.¹⁸ Her møter vi utmynting som et redskap i kongemaktens regi. Til tross for at vi ikke har bevart myntregnskaper fra middelalderen, synes vår generelle kunnskap om kongemaktens behov for midler, myntrettens status, utmyntingenes størrelse, myntenes distribusjon og mange bruksområder å peke i retning av at det ble myntet på årlig basis, og at utmyntingene i enkelte tilfeller kunne være omfattende. Det er imidlertid vanskelig å forestille seg kontinuerlig utmynting på årlig basis i det norske høymiddelalderkongedømmet. Til det var tilgangen på sølv sannsynligvis utilstrekkelig. Det samme var trolig kongemaktens evne til organisering og administrasjon i store deler av høymiddelalderen.

Hvor vanlig var myntfornyelser? Ut fra bevart myntmateriale og myntfunn kan vi observere forekomsten av myntfornyelser omtrent hvert femte år under Eirik Magnussons tid. Under foregående perioder ble myntfornyelser gjennomført ved tronskifter, som for eksempel Olav Kyrre, Håkon Håkonsson og Magnus Lagabøte. Det er rimelig å tro at myntfornyelser ble gjennomført hyppigere, men de er ikke alltid enkle å identifisere ut fra de materielle kildene som vi har til rådighet.

For å sette norske inntekter fra utmynting i perspektiv, henviser Bagge til danske forhold. Der forteller kilder fra 1200-tallet om årlige myntfornyelser, men myntmaterialet og myntfunnene kan ikke bekrefte utsagnet til de skriftlige kildene. Beregninger av den danske kongemaktens inntekter fra utmynting omkring 1230 beløper seg til mer enn 5000 mark sølv årlig, eller 12 % av kongemaktens årlige inntekter.¹⁹ Inntektene fra utmynting under kong

16. For en nærmere behandling av beretningen om myntene som omtales i Morkinnskinns utgave av Harald Hardrådes saga, se Skaare 1976: 9–11; *Håkon Håkonssons saga*, overs. A. Holtmark, Oslo 1964: 185; DN VI, 278.

17. A. Sættem og S. H. Gullbekk, *Norske myntfunn ca. 1050–1319*, Oslo (under utgivelse).

18. DN VIII, 128.

19. Den danske historikeren Kristian Erslev kalkulerte med at den danske kongemaktens inntekter omkring 1230 var i størrelsesorden 20 000–40 000 mark. Av disse utgjorde utmyntingene 12 %. K. Erslev, *Valdemarenes storhetstid*, København 1898, diskutert av B. Poulsen, Kingdoms on the periphery of Europe: The case of medieval and early modern Scandinavia, i R. Bonney (red.), *Economic Systems and State Finance. The Origins of the Modern State in Europe, 13th-18th Centuries*, 1995: 109, fig. II: Categories of estimated Danish royal revenues in c. 1231 and in c. 1500.

Valdemar (1231) blir regnet til 1200 sølvmark og 8 gullmark fra Lund og 900 mark fra Roskilde, som følge av årlige myntfornyelser.²⁰ I en studie av dansk økonomi ca. 1000–1550, anslår Bjørn Poulsen og Nils Hybel utmyntingenes størrelse i Danmark på begynnelsen av 1300-tallet til mer enn tyve millioner årlig.²¹ En dramatisk økning av myntfunn fra danske metallsøkere i senere år har satt myntbruken der i nytt lys. Hvert år dokumenteres flere enn 1000 enkeltfunn av mynter fra dansk middelalder.²²

Det er åpenbart at inntektene fra utmynting ikke nådde slike høyder på årlig basis i det norske høymiddelalderkongedømmet. I periodene med betydelige utmyntinger, som under Harald Hardråde, Olav Kyrre, Sverre Sigurdsson, Håkon Håkonsson, Magnus Lagabøte og hans sønner, er det rimelig å regne med at inntektene ikke bare kunne være betydelige ved myntfornyelser, men at de kunne være signifikante også på årsbasis. Ut fra estimater av utmyntingenes omfang er det rimelig å regne med at inntektene godt kunne beløpe seg til størrelsesorden 500–1000 mark sølv årlig, eller 5–10 % av kongemaktens samlede inntekter. I en del år var trolig inntektene fra utmynting ha vært mindre, kanskje også betydelig mindre.

Hvor stort samlet inntektsgrunnlag det norske høymiddelalderkongedømmet hadde på årlig basis, foreligger det flere beregninger for. I løpet av senere år har Ole Georg Moseng, Erik Opsahl, Gunnar I. Pettersen og Erling Sandmo foretatt en gjennomgang av kongemaktens inntektsgrunnlag og kommet til følgende konklusjon: «Slår en sammen disse inntektene, de som er forsøkt beregnet og de øvrige, er det vanskelig å se at kongedømmet av påregnelige inntekter årlig kan ha tatt inn mindre enn 10 000 mark brent sølv – trolig er beløpet langt høyere».²³ Dette er tall som ligger over det norske historikere tradisjonelt har operert med, men som flere historikere har gitt sin tilslutning til i senere år, også Bagge.²⁴ Når inntektene for utmynting tas med i beregningene, støtter det opp om deres syn at inntektene nok var større enn det vi tidligere har antatt. Og i enkelte år ville inntektene fra kongens og erkebiskopenes myntverksteder beløpe seg til betydelige summer. Hvor signifikante disse inntektene kunne være, er spørsmål som numismatikere og middelalderhistorikere kan bryne seg på i fremtiden.

20. N. H. og B. Poulsen, *The Danish Resources c.1000–1550. Growth and Recession*, Leiden og Boston 2007: 239.

21. Samme sted: 386.

22. Muntlig meddelelse ved seniorforsker Jens Christian Moesgaard, Nationalmuseet, København, 15. august 2017.

23. Moseng, Opsahl, Pettersen og Sandmo 1999: 209.

24. Bagge 2010: 113.